

SILVIJA PAPAURĖLYTĖ-KLOVIENĖ

Šiaulių universitetas

KAIMYNINIŲ TAUTŲ ATSTOVAI IR JŲ NACIONALINIO CHARAKTERIO SPECIFIKA LIETUVIŲ KALBOS PASAULĖVAIZDYJE

1. Įvadas

Šio straipsnio tikslas – aptarti, kokie charakterio bruožai lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje priskiriami kaimynystėje gyvenančioms tautoms: baltarusiams, latviams, lenkams, rusams, t. y. aprašyti etninius stereotipus. Kadangi straipsnyje laikomasi prielaidos, kad apie tai, kas yra arčiausiai, turima mažiausiai informacijos, analizę siekiama papildyti ir geografiškai kiek toliau gyvenančių, bet istoriškai su Lietuva susijusių [1] lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje užfiksuotų vokiečių nacionalinio charakterio bruožų apžvalga. Pavyzdžiai – beveik vien tik visų žodžių *baltarusiškas* (-a), *latviškas* (-a), *lenkiškas* (-a), *rusiškas* (-a), *vokiškas* (-a) formų junginiai su charakterio bruožus pavadinančiais žodžiais – rinkti iš Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centre kaupiamo Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno. Tokių tiriamosios medžiagos pasirinkimą pirmiausia lėmė priesagos *-iškas* specifika. Kaip teigiama *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje*, ši priesaga gali turėti reikšmę 'kaip kieno, ko' (DLKG 2005, 207–208). Vadinasi, galima teigti, kad būdvardžiai *baltarusiškas* (-a), *latviškas* (-a), *lenkiškas* (-a), *rusiškas* (-a), *vokiškas* (-a) žymi tas kategorijas, kurių prototipai yra minėtų tautų atstovų elgesys. Minėtina, kad rengiant straipsnį buvo peržiūrėti ir žodžių *baltarusių*, *latvių*, *lenkų*, *rusų*, *vokiečių* vartojimo pavyzdžiai. Rasta vos po kelis minėtų kalbos vienetų junginių su charakterio ypatybes pavadinančiais žodžiais atvejus, kurie gali tik papildyti pagrindinės tiriamosios medžiagos analizės rezultatus. Kalbos vartojimo pavyzdžių analizę papildė ta informacija, kuri buvo gauta peržiūrėjus tautinius anekdotus. Visa tai lyginama su kitų Lietuvos mokslininkų atliktų tyrimų, kuriuose dėmesys buvo sutelktas į etninių stereotipų specifiką (Anglickienė 2007a; Cidzikaitė 2007; Senvaitytė 2004), duomenimis. Rašant straipsnį pasitelkti konceptualiosios analizės ir skaičiavimo metodai.

2. Teorinės nuostatos

Pavadindami daiktą ar reiškinių, t. y. suteikdami vardą, parodome, kad jį pažįstame, suprantame jo esmę. Papildomos informacijos suteikia ir abstraktaus fenomeno pavadinimą patikslinantis žodis. Informatyvūs tie apibūdinimai, kurių reikšmėse figūruoja vertinimo semos. Charakteriu vadinama pastovių žmogaus elgesio ypatybių visuma, išreiškianti jo santykį su kitais žmonėmis, pačiu savimi, savo veiksmais. „Tipiški charakterio bruožai priklauso nuo bendrųjų žmogaus gyvenimo visuomeninių aplinkybių, perimamos socialinės patirties. Individualų charakterio savitumą formuoja individo vystymosi fiziologinės prielaidos <...>, be to, nepakartojamos situacijos, kuriose vyksta žmogaus socializacija ir auklėjimas“ (PŽ 1993, 47). Individo charakteriui įtakos turi tauta, kuriai jis priklauso, šalis, kurioje gyvena, šeima, daug lemia ir paties žmogaus patirtis. Tautos atstovų charakteris suprantamas ne kaip vien tik tai tautai būdingų ir išskirtinių bruožų sancaupa, bet kaip specifinis tam tikrų bendrų visiems žmonėms savybių rinkinys.

Tarptautinių žodžių žodyne pateikiamos kelios žodžio *stereotipas* reikšmės. Šio straipsnio temai artimiausia antroji: „visuomenės sąmonėje funkcionuojantis supaprastintas, schematizuotas, emociškai nuspalvintas kokio nors objekto vaizdinys“ (TŽŽ 2004, 704). Tokio požiūrio laikosi ir sociologai. L. Kuzmickaitė savo straipsnyje apibendrina kelių stereotipų tema rašiusių mokslininkų nuomones (W. Lippmano, W. Winacke ir kt.). Pabrėžiama, kad stereotipai atsiranda siekiant padaryti žmogaus suvokimą paprastesnį. Kiekvieną kartą naujo daikto ar reiškinių nebereikia iš naujo suvokti, užtenka jį priskirti turimai kategorijai.

Etninius stereotipus tyrę olandų mokslininkai H. Duijker ir N. Frijda teigia, kad šiuo terminu gali būti apibūdintos „santykinai patvarios apibendrinančios nuomonės“, kurios apima tautų vertinimo elementus (Duijker, Frijda; cit. iš Anglickienė 2007a, 65). Paprasčiau tariant, etniniai stereotipai yra kultūrinei ir tautinei bendrijai priklausančios patirties suformuota nuostata kitos tautos atžvilgiu. Minėti mokslininkai laikosi nuomonės, kad stereotipų nereikia laikyti klaidingais, ydingais ar apskritai kvailais (Kuzmickaitė 1992, 56–58).

Vis dar diskutuojama, kiek pagrįsti etniniai stereotipai. Vieni tyrėjai teigia, kad stereotipai neatitinka tikrovės, pasak kitų, bet kurie su tautinėmis bendrijomis susiję apibendrinimai apskritai net neturėtų būti vertinami kaip klaidingi ar teisingi, nes jie jau ir taip lemia santykius tarp tautų. Tai, kad etniniai stereotipai vis dėlto nėra tikslūs, siekiama pagrįsti svarių argumentu: daliai žmonių paprasčiausiai trūksta tiesioginio bendravimo su kitų tautų atstovais patirties, vadinasi, jie remiasi tikrovės neatitinkančia informacija apie kitataučius (plg. tą pagrindą, kuriuo formuojasi priešingos lyties suvokimo stereotipai; McRae, Terracciano, Realo, Allik 2007, 968). L. Kuzmickaitės nuomone, visiems stereotipams yra būdingas gretinimo ir lyginimo elementas, nes vertinimo turinys pirmiausia priklauso nuo paties vertintojo (Kuzmickaitė 1992, 56–58). Skiriami autostereotipai ir heterostereotipai (Карасик 2004, 97–98). Pirmuoju atveju dėmesys sutelkiamas į tai, kaip konkrečios tautos atstovai suvokia save, kaip gali apibūdinti savo charakterį. Yra ištirta, kad „autostereotipams būdingas palankus vertinimas, sava tauta paprastai apibūdinama kaip darbšti, taiki, drąsi, geranoriška ir pan.“ (Anglickienė 2007b, 445). Heterostereotipai eksplikuoja vienos tautos žmonių požiūrį į kitos tautos žmones, tų žmonių būdą ir dažniausiai apima kitataučių elgesio kritiką. Tokia kritika gali būti labai įvairi ir įvairiai vertinama: nuo atviro priešiško kitokiam elgesiui iki nepiktos pašaipos. Riba tarp šių nuostatų ne visada aiški. Kaip teigia V. Karasikas, heterostereotipai susiję su tais charakterio bruožais, kurių savo požiūrį į kitą tautą išreiškianti bendruomenė apskritai neturi, arba su tais, kurie kitos tautos atveju yra išreikšti itin intensyviai. Bet kuriuo atveju vertinant nacionalinį charakterį atskaitos tašku laikomas pačių vertintojų būdas ir jų vertybių sistema. Tai, ką vienas vadina, pavyzdžiui, šovinizmo apraiška, kitas gali laikyti tiesiog niekuo neišsiskiriančiu požiūriu į tėvynę. Santūrus vakariečiai lietuvius gali vadinti perdėtai emocionaliais, tačiau ar taip pat pasakys slavai, kurių mentalitetui emocijų raiška yra itin svarbi [2]? Pavyzdžiui, rusai, kurių emocionalumas yra visų pripažintas, šiuo aspektu gretina lietuvius su estais ir teigia, kad „estų fone lietuviai gali būti laikomi italais“ (Прокофьева 2003). Taigi, galima apibendrinti, kad siekis aprašyti kitai tautai būdingus elgesio ir pasaulio suvokimo ypatumus gali netiesiogiai suteikti informacijos ir apie pačios tautos, kurios pasaulėvaizdyje esantis fragmentas verbalizuojamas, būdą.

Nacionalinis charakteris, jo eksplikacijos būdai, etniniai stereotipai sulaukia ne tik įvairių mokslų atstovų, bet ir žiniasklaidos dėmesio. Tai natūralu, nes su jo specifika bandoma sieti visuomenės gerovę, valstybės santykius su kitomis šalimis ir pačios šalies, kurioje gyvena konkreti tauta, likimą (Armstrong 1996, 48–52). Nacionalinis charakteris apibūdina tautos atstovus ne tik tam tikru momentu, bet ir įvairiais istoriniais periodais, todėl tikėtina, kad jis yra labai įvairialypis, kartais galbūt ir prieštaringas.

Siekiant aprašyti nacionalinio charakterio specifika, atskleisti kalbos pasaulėvaizdyje ir kalbinėje sąmonėje užfiksuotus stereotipus būtina pasinaudoti visomis išgalėmis, kurios yra šiuo aspektu informatyviausios. Tokio pobūdžio tyrimai privalo būti paremti ne tik visų kalbos vienetų ir tekstų analize, bet ir atsižvelgti į tai, kas jau yra padaryta kitų mokslų atstovų, pasitelkti psicholingvistinio eksperimento galimybes (Маглова 2006, 291). Etnologai nurodo, kad etniniai stereotipai atsispindi liaudies kūryboje (Anglickienė 2007b, 445). Pasak Homi K. Bhabhos, ir „literatūra yra vienas iš daugelio kanalų, padedančių stereotipus vis labiau įtvirtinti ir sutvirtinti“. Šis mokslininkas teigia, kad literatūroje stereotipai mažai keičiasi, jie tiesiog keliauja iš vieno kūrinio į kitą (Bhabha; cit. iš Cidzikaitė 2007, 47). Tikėtina, kad toks pat vaidmuo gali būti priskirtas ne tik grožiniams, bet ir publicistinio stiliaus tekstams. Pastarieji gerokai greičiau atspindi visuomeninio ir politinio gyvenimo pokyčius. Manoma, kad „tradicinė kultūra nepajėgia išsaugoti vyravusių stereotipų keičiantis papročiams ir tradicijoms“ (Repšienė 2007, 250), yra tikimybė, kad kitų tautų atžvilgiu įsigalėjusios nuostatos linkusios kisti, nes keičiasi pasaulis. Pasak

L. Kuzmickaitės, „stereotipai keičiasi priklausomai nuo politinės situacijos, nuo politinių santykių tarp šalių“ (Kuzmickaitė 1992, 58; žr. taip pat Anglickienė 2007b, 453). Taigi, visuomenė pati kuria stereotipus, pati siekia (galbūt ne visada sąmoningai) juos išsaugoti ir pati gali patirti neigiamos stereotipų įtakos keliamą grėsmę. Straipsnyje pritariama nuomonei, kad anekdotai iš dalies paremti polinkiu laikytis tam tikrų stereotipų, t. y. priskirti vienos tautos atstovams tokius bruožus, kurių jie tikrovėje galbūt ir neturi. Kita vertus, tai, kad kalbos pasaulėvaizdyje konkrečiai tautai nuosekliai priskiriami būtent tie, o ne kiti charakterio bruožai, leidžia anekdotus laikyti vienu iš lingvokultūrinės medžiagos šaltinių.

3. Tyrimo rezultatai

Išanalizavus tekstyno medžiagą (peržiūrėta daugiau nei 200 žodžių *baltarusiškas* (-a) vartojimo pavyzdžių) paaiškėjo, kad jame beveik iš viso nėra junginių, atskleidžiančių baltarusių nacionalinio charakterio bruožus. Minėtinas tik vienas atvejis: *baltarusių uolumas*, bet iš jo daryti kokių nors išvadų negalima, nes trūksta konteksto. Taigi, baltarusių konceptas lietuvių kalbinėje sąmonėje yra menkai susiformavęs, nes šios tautos atstovo lietuviai nesieja apskritai su jokiais charakterio bruožais. Kaimyninės šalies gyventojai nėra įdomūs Lietuvos žiniasklaidai. Tautosakoje baltarusiai taip pat nėra tiksliau apibūdinti. Remiantis D. Senvaitytės atliktos studentų apklausos duomenimis, respondentai mano, kad baltarusiai yra girtuokliai, nuoširdūs, draugiški, tinginiai, geraširdžiai, linksmi. Minėtina, kad „<...> daug daugiau respondentų apskritai negalėjo nurodyti, kas būdinga baltarusiams (net 45 procentai)“ (Senvaitytė 2004, 124).

Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne taip pat labai mažai pavyzdžių, kurie nusakytų artimiausių lietuvių kaimynų – latvių – charakterio specifiką. Peržiūrėta tik vos daugiau nei 100 sakinių, informacijos apie etninius stereotipus suteikia vos 4. Tokio reiškinio priežastys gali būti keleriopos. Greičiausiai apskritai mažai rašoma apie Latviją, jos gyventojus. Be to, tikėtina, kad lietuvių kalbinėje sąmonėje latviai nesiejami su jokiais išskirtiniais bruožais. Paprastai kalbos pasaulėvaizdyje daugiau dėmesio skiriama neigiamai vertinamiems dalykams, vadinasi, latvių nacionalinis charakteris kaip toks nėra suvokiamas. Negausiuose pavyzdžių, kuriuose labai fragmentiškai užfiksuoti latvių nacionalinio charakterio bruožai figūruoja iš esmės tik teigiamai vertinami ar bent jau neutralūs dalykai: *Ar galima pasakyti, kuo jie nuo mūsų skiriasi, kuo į mus panašūs, kuo ypatingas latviškas charakteris, kuriam būdingas ir humoras, šmaikštumas, ironija, liūdesys ir gili išmintis; Jis mylėjo išdidžią latvių tautą.* Pavyzdyje užfiksuota, kad latviai tam tikra prasme yra net pranašesni už lietuvius, nes jiems priskiriamas didesnis veiklumas: *Kita vertus, šis skirtumas – latviško entuziazmo ir lietuviško santūrumo – gali kelti net nusistebėjimą; Kai kurie iš jų svarstė, ar atsirastų tokia lietuvių artistė, pajėgi surengti panašų solo vakarą. Abejota. Dabar matau: dėl lietuviško ir latviško būdo skirtubių.*

Mažai informacijos apie latvius ir tautosakoje. Pasak L. Anglickienės, latviai folkloro tekstuose minimi kaip burtininkai, kurie gali ne tik padėti, bet ir turi piktųjų galių (Anglickienė 2007a, 229–231). Kiek daugiau informacijos apie latvių charakterio specifiką suteikia D. Senvaitytės atlikta studentų apklausa. Iš jos rezultatų buvo padaryta išvada, kad latviai yra vienintelė tauta, su kuria lietuviai yra linkę save lyginti. Latviams ir tyrimo dalyviai priskiria teigiamas savybes: draugiškumą, nuoširdumą, mandagumą, linksmumą, santūrumą (Senvaitytė 2004, 125).

Šiek tiek daugiau bruožų lietuvių kalbinėje sąmonėje turi lenko konceptas: peržiūrėta daugiau nei 2000 pavyzdžių, iš jų su nacionalinio charakterio specifika gali būti siejama daugiau nei 20. Apibendrintai jo turinį išreiškia sąvokos *lenkiškas charakteris, lenkiška dvasia, lenkiškas mentalitetas, lenkiška prigimtis*. Jomis gali būti nusakyta iš asmeninės patirties pažįstama ir iš kultūrinės patirties perimta charakterio bruožų visuma: *Viena vertus, M. Tvarauskui skiepyta lenkiška dvasia su lenkų-lietuvių vienybės, vienos bendros valstybės, tėvynės, katalikų religijos idealais; Puikiai išmoko lenkų kalbą, perėmė net lenkišką mentalitetą; Mickevičiaus laikais toks asmuo neprivalėjo griežtai pasirinkti tik vieną – lietuvišką ar lenkišką savosios prigimties pusę. Galima*

išskirti dvi aiškias dominantes: perdėtą savos vertės jausmą, vadinamą bendrinėje kalboje nevertotinu žodžiu *honoras*, ir itin stiprų ryšį su tėvyne atskleidžiantį patriotizmą. Abiejų šių bruožų raiška paprastai yra labai intensyvi, pasiekia ribinį laipsnį, pavyzdžiui: *O kadangi jau pilnas lenkiško „honorą“, pareiškė: „Argi jūs nežinote, kad lenkų archeoastronomai patys geriausi pasaulyje?“; Beveik vunderkindas, giliai tikintis, lenkiško patriotizmo kupinas Holovinskis tuomet dar tebeieškančiam savęs Valančiui galėjo turėti netikėčiausią įtaką*, todėl neabejotinai turi įtakos subjekto santykiams su aplinka. Dar stipresnis už *honorą* ir dar labiau neigiamai vertinamas savo vertės sureikšminimo jausmas pavadintas lietuvišku žodžiu *pasipūtimas*: *<...> kas nesuprato, kad Lietuvos bajoras yra toks pat tautos sūnus ir privalo kovoti už Lietuvą, o ne laikytis lenkiško pasipūtimo ir dalyvauti jos niekingame žygyje prieš Lietuvą, tas žuvo*. Lenkiškas patriotizmas, nacionalizmas ir itin stipri šių bruožų raiška jų nevertinančių ir bijančių žmonių suvokiami kaip nusikalstami: *Ją nepaliumamai įtarinėjo lenkišku patriotizmu; Senatorius rašė skundus ir prieš Bulgaringą, kaltindamas jį lenkišku patriotizmu; Lenkų nacionalizmą Vilniuje ir Rytų Lietuvoje vertino kaip lenkiškumo menkinimą*. Šiai tautai lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje priskiriami ir tokie bruožai, kurie iš esmės gali būti priešpriešinami: *Kaip ir kitose srityse, lenkų aktyvumas, energija, iniciatyvumas padeda jiems įveikti*, plg. *Tada daugumos lenkų abejingumas nulėmė komunistų grįžimą į valdžią*. Galima teigti, kad lenkų konceptas nėra vienpusis, apima įvairaus pobūdžio informaciją. Literatūrologai teigia, kad „šiuolaikino lenko įvaizdis lietuvių kultūroje dar nėra suformuotas, tebesinaudojama XIX a. lenko kaip kito stereotipu, vaizduojančiu lenką klastingą, išdidų, pavojingą ir neretai pranašesnę už lietuvi“ (Cidzikaitė 2007, 108). Panašūs ir kitų tyrimų rezultatai. Tautosakoje lenkai niekina lietuvius ir lietuvių kalbą, yra išdidūs, pasipūtę (Anglickienė 2007a, 212–220), iš studentų apklausos apibendrintas lenkų stereotipas taip pat neigiamas. Respondentai teigia, kad lenkai save aukština, yra pasipūtę, tingūs, savanaudžiai. Kita vertus, jie draugiški ir linksmi (Senvaitytė 2004, 125).

Išsamiai, palyginti su latviais ar baltarusiais, atspindėtas nacionalinis rusų charakteris. Tekstyne rasta daugiau nei 4000 įvairių žodžių *rusiškas* (-a) vartojimo pavyzdžių, nacionalinį charakterį apibūdina beveik 40. Tai gali būti nulėmę ir politiniai faktoriai: Lietuva 50 metų buvo Tarybų Sąjungos, kurios teises bei pareigas perėmė ir į kurią įėjo ir ta pati Rusija dalis, Rusija yra kaimyninė šalis, apie kurios gyvenimą ir santykius su Lietuva diskutuojama ir spaudoje, todėl savaime suprantama, kad tekstuose nemažai dėmesio skiriama ir šios šalies gyventojų būdai. Talpūs yra apibūdinimai *rusiškas charakteris, rusiškas mentalitetas, rusiška psichologija, rusiška siela*. Jie gali būti suvokiami kaip kategorijos prototipas ir pasitelkiami kalbant ne apie rusus: *Taip pat ir mūsų politinių grupių absoliutiškas antagonizmas turi rusišką charakterį. Rusai visados absoliutiškai savo nusistatymais ir radikališkai savo veikimu. Jie nepažįsta pusiausvyros. Jie arba apokaliptikai, arba nihilistai; Bet tai turbūt tipiškas rusiško charakterio bruožas: kuo rimtesni sunkumai, tuo daugiau atsiranda jėgų juos įveikti. Tai visiškai atitiko rusišką mentalitetą. Tą mentalitetą geriausiai apibūdino pats rusas M. Bujanovas: Nuo amžių Rusijoje būdavo garbinamos pareigos; Deja, permainingos buvo ne tokios, kokių laukta. A. Jakovlevo nuomone, dėl to kalta rusiška psichologija. „Mes visada pavydėjome kaimynui, kuris turi nors kiek daugiau, – sako jis. – O jei jis turi avinų daugiau, tai jis, žinoma, sukčius“*. Nors žodžiai *charakteris, mentalitetas, siela* apibūdina tarpusavyje susijusius fenomenus, bet šiuose pavyzdžiuose jie nacionalinį rusų būdą atskleidžia kaip labai skirtingą. Pasakymu *rusiškas charakteris* gali būti apibendrintos įvairios žmogaus savybės, o *rusiška siela* labiau orientuota žmogaus paprastumui, atvirumui pabrėžti: *<...> jie jį gerbia ir myli už tiesą ir atvirą rusišką sielą <...>; Tuteišiškiai jį gerbė už gerą širdį, už atlapą rusišką sielą; Laimingai prasmunki „pavojingą zoną“, kur Vera Pavlovna vis dar lieja savo „rusišką sielą“*. Atvirumas neatsiejamas nuo emocionalumo ir nuoširdumo, kurie lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje taip pat priskiriami rusų nacionaliniam charakteriui: *O senyva rūbininkė Ermitaže, atpažinusi lankytoją, su rusišku nuoširdumu palinkėjo jam: „Būkite sveikas!“; <...> kai susilieja rusų emocionalumas*. Polinkis į tokį atvirumą ir noras padėti visiems valstybiniu lygiu gali būti pragaistingas: *Rusija ėmėsi pertvarkyt pasaulį idealistiškai: padedam, kam tik norit! Tai ir revoliucinė „aistra“, ir rusiškas atvirumas. Dabar nepadėt negalima – tuoj nasisuks*.

Rusiškam charakteriui lietuvių kalbinėje sąmonėje pritaikomos ir ypatingos charakteristikos. Pasakymu *balius su rusišku pirklišku užmoju* eksplikuojamas tas su bekraštėmis Rusijos platybėmis siejamas nacionalinio charakterio sluoksnius, kurį pažymi apie rusų kalboje užfiksuotą pasaulėvaizdį rašantys mokslininkai (apie tai žr. Шмелёв 2002, 69–98).

Rusų santykis su tėvyne lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje įvardintas skirtingą šios būsenos intensyvumą nusakančiais žodžiais, plg.: *Tiek metų buvo į galvas kalta, kad tik rusiškas patriotizmas yra gerai, o visoks kitoks niekintas. Keista, kad šiandien patriotai pašiepiami, tai yra lyg kokia Dievo bausmė; Mums, anot J. Avyžiaus, trūksta rusiško urapatriotizmo; Vadinasi, rusiškas nacionalizmas galimas, bet, gink Dieve, ne lietuviškas?; Nepaisant Dostojevskio rusiško šovinizmo, jam vieninteliam po Kristaus suteikčiau Pranašo vardą. Žodžiai nacionalizmas ir šovinizmas žymi neigiamai vertinamus abstraktus, patriotizmui neigiamo vertinimo semų suteikia pats kontekstas.*

Toki pat neigiamą vertinimą koduoja ir žodžių junginio *rusiška tvarka* vartojimo aplinka. Iš pateiktų pavyzdžių galima daryti išvadą, kad taip nusakoma ne tvarka, bet greičiausiai tvarkos nebuvimas: *Tvarkingi, išpuoselėti rūmai pavirto rusų karininkų landyne. Įsiyvravo rusiška tvarka: viskas apleista, purvina, prišnerkšta, baldai apdeginti, sulaistyti, raudoni lozungai, Lenino raštai. Papildomas apibūdinimas tradicinė nurodo, kad ši ne vien tik su nacionaliniu charakteriu, bet ir su pačia buvusios tarybinės valstybės santvarka siejama savybė yra tarsi konstanta, kuri jau nieko nebestebina: Tokia tradicinė „rusiška tvarka“ labai apsunkina net paprastų klausimų sprendimą; Atsirado ir tradicinė „rusiška tvarka“. Rusiška tvarka gali būti suvokiama ir kaip paprasčiausio aplaidumo eufemizmas, nes taip pavadintas charakterio bruožas taip pat siejamas su rusų nacionaliniu charakteriu: „Kursk“ tragediją lėmė rusiškas aplaidumas.*

Lietuvių literatūros kūriniai atskleidžia kiek kitokį ruso charakterį: „<...> prozoje įsitvirtina laukinio, barbaro, tamsaus, žiauraus, žemos kultūros ir menko išsilavinimo, alkoholiko ruso įvaizdis“ (Cidzikaitė 2007, 110). Tautosakoje rusų įvaizdis taip pat neigiamas. Šios tautos atstovai dažnai pateikiami kaip vagys, keikūnai, jie laikyti burtininkais, turi blogas akis (Anglickienė 2007a, 203–211). Remiantis studentų apklausos rezultatais rusų charakteriui priskiriama ir teigiamų, ir neigiamų bruožų. Respondentų nuomone, rusai yra girtuokliai, tingūs, tačiau pabrėžiamas jų draugiškumas, nuoširdumas, linksmumas, komunikabilumas (Senvaitytė 2004, 126).

Lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje nemažai dėmesio skiriama vokiečių nacionalinio charakterio specifikai. Tekstyne įvairios žodžio *vokiškas* (-a) formos paminėtos daugiau nei 3000 kartų, informacijos apie nacionalinį charakterį suteikia 45 pavyzdžiai.

Daugiausia yra tokių pavyzdžių, kuriuose akcentuojamas vokiečių polinkis į tvarką. Paprastai tvarka yra teigiamai vertinama savybė. Tai užfiksuota ir pavyzdžiuose: *Pirmieji jo įspūdžiai geri: visur ideali vokiška tvarka, viskas sutvarkyta iki smulkmenų; Tada įsitikinau, kad vokiškas antspaudas ir vokiečių pareigūno parašas dar šį tą reiškia. Ką gi, tokia vokiška tvarka. Vokiška tvarka yra etalonas, kurį galima laikyti kategorijos prototipu: Sakyčiau, mums reikia pratintis prie tvarkos. Nesakyčiau, kad vokiškos, bet tvarkos. Pasakymu vokiška tvarka gali būti apibūdintas ir ribinis šios savybės raiškos laipsnis, galinti kelti nuostabą: *Jau nebestebina vokiška tvarka ir punktualumas. Nuo sudarytos išankstinės programos nebuvo net mažiausio nukrypimo. Viskas veikė, kaip gerai suderintas kompiuteris. Iki absurdo šis polinkis sureikšminamas tuo atveju, kai siekis viską sutvarkyti įgyvendinamas visiškai tam netinkamose situacijose: Šalia krematorių mus vertė sodinti gėlytes ir dekoratyvinius medžius, lyginti takelius... Pavyzdinga vokiška tvarka ir pavyzdingas hitlerinės masinio žudymo mašinos darbas!**

Dalis tekstuose rečiau minimų charakterio bruožų taip pat tiesiogiai susiję su vokiečių tvarkingumu. Minėtina, kad dažnu atveju taip pat pabrėžiama ribinė jų raiška, t. y. iš esmės teigiamas (nors ir ne toks patrauklus aplinkiniams) bruožas virsta vos ne iškrypimu, kai pasirenkama situacija, kurioje jis yra visiškai nepageidautinas: *<...> hauptmaną, kuris, žirgliodamas per apkasus, su buku vokišku pedantizmu matavo jų gilumą; Mane pasitinka kojų nagus karpantis Poteris. Jis nelaimingas, kad sutrukdau šią procedūrą. Nagus jis pedantiškai vokiškai deda į vieną krūvą ant stalo. Polinkį į tvarką ir pedantizmą papildoma taip gausiai minimi, bet tarpusavyje*

glaudžiai susiję bruožai, atskleidžiantys vokiečių požiūrį ne tik į darbą, bet ir apskritai į bet kokią bendrą veiklą. Lietuvių akimis vokiečiai yra organizuoti ir drausmingi: *Sektinų pavyzdžių pakanka: sakysim, Estija ar DDR vokiečiai, besitvarkantys su tikrai vokišku organizuotumu; Manychiau, kad tai siejasi su tvarka, drausme ir vokiška drausme, kurių ponas Č. Juršėnas nuolatos pabrėžia, čia, Lietuvoj, ir Vokietijoje*. Taigi, vokiška drausmė nevokiečiams yra tam tikra pavyzdinė kategorija. Lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje vokiečiams, kaip ir daliai kitų tautų, kurių nacionalinio charakterio atspindys aptariamame šiame straipsnyje, priskiriamas patriotizmas: *1870 m. įsivyravus visuotiniam vokiečių patriotizmui <...>*. Paprastai, rašant apie vokiečius, tekstuose pabrėžiama, kad jie dirba atkakliai, stropiai, tiksliai laikosi instrukcijų: *Padėjo maistą ant stalo ir įsakmiai, su vokišku atkaklumu, keletą sykių pakartojo; Visi šie pažadai su vokišku tikslumu buvo vykdomi; Geležinis vokiškas stropumas jam atimdavo visą laiką*. Tautosakoje vokiečių įvaizdis kitoks: tai kvaili ir nuolat apgaunami žmonės (Anglickienė 2007a, 203–211). Pasak studentų apklausos rezultatų, šios tautos atstovai yra tvarkingi, nepakantūs kitoms tautoms, darbštūs, šalti, šykštūs ir pasipūtę (Senvaitytė 2004, 126). Lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje užfiksuotos nuostatos nacionalinio vokiečių charakterio atžvilgiu visiškai atitinka tai, kaip vokiečių būdą, remdamiesi skirtingo pobūdžio medžiaga, aprašo kitų tautų atstovai. Pavyzdžiui, lenkų kalbininkė A. Wierzbicka, išanalizavusi tą informaciją, kurią teikia paprasčiausios iškabos ir skelbimai, teigia, kad disciplina, tvarka (vok. *Ordnung*) nuo seno yra ir toliau išlieka esminės šios tautinės ir kultūrinės bendruomenės vertybės (Вежбицкая 1999, 682–719; dar apie vokiečių nacionalinį charakterį žr. Gehl 2009, 103–129).

Tos dalinės išvados, kurios buvo padarytos analizuojant žodžių *baltarusiškas (-a)*, *latviškas (-a)*, *lenkiškas (-a)*, *rusiškas (-a)*, *vokiškas (-a)* formų junginių su charakterio bruožus pavadinančiais žodžiais pavyzdžius koreliuoja ir su bendraisiais tautinių anekdotų analizės rezultatais [3]. Kaip ir tikėtasi, anekdotų tekstuose minimi tik neigiamai vertinami charakterio bruožai. Tai lemia ir paties žanro specifika. Kaimyninių tautų atstovų charakterio bruožai anekdotuose atspindėti labai menkai, be to, ir juose esančia informacija būtų galima pasinaudoti tik su išlygomis. Pavyzdžiui, nemažai anekdotų, kurių veikėjai – naujieji rusai, tačiau negalima teigti, kad ši labiau ne su tauta, o su tam tikru gyvenimo būdu siejama kategorija atstovauja rusų nacionaliniam charakteriui, plg.: *Naujasis rusas stebi, kaip baigia sudegti jo vila: – Na, jeigu dar ir tai nesunaikins tarakonų!* Tuose anekdotuose, kuriuose minimi vien tik rusai, pabrėžiamas jų polinkis gausiai vartoti alkoholį, nenoras laikytis įstatymų (plg. vokiečių apibūdinimą antrajame anekdote): *Važiuoja traukinio kupė lietuviai ir rusai, vienas kito kalbos nemoka. Kelias ilgas, kažkaip nesmagu pasidarė tyloj važiuoti, lietuviai ištraukė lašinių, papjaustė. Rusai tai pamatę ištraukė degtinės butelį, stiklinę ir pripylė ją iki pusės ir pastūmė lietuviui. Lietuviai pamatę, kiek rusai jam įpylė sušuko: – Ką tu, taigi nuo tiek galima padovėti! Rusai staiga susigėdę pripila stiklinę iki viršaus ir sako: – Можно и no двем; Skęsta laivas. Jūreiviai greitai nuleido valtis, bet jūra audringa ir keleiviai bijo lipti į mažas valteles. Kapitonas, matydamas tokią situaciją, priėjo prie kiekvienos keleivių grupelės ir kažką visiems pasakė. Keleiviai greitai sulipo. Vėliau kapitono padėjėjas paklausė: – Sakykit, o ką jiems pasakėte, kad jie jūsų paklausė? – Na, kiekvienos tautybės keleiviams pasakiau skirtingus dalykus: vokiečiams pasakiau, kad tai – įsakymas, amerikiečiams – kad tai patriotiška, <...> lietuviams – kad tai nemokama, o rusams – kad tai draudžiama.*

Anekdotuose neminimi baltarusių charakterio bruožai, tik šaipomasi iš nekokybiškos jų produkcijos, plg.: *Jei į spąstus pakliūna rusiškas vilkas, jis nusigrauzia koją ir išsilaisvina. Jei į spąstus pakliūna estiškas vilkas, jis mąsto, ką čia nusigrauzti, kol spąstai surūdija ir jis išsilaisvina. Jei į spąstus pakliūna čekėniškas vilkas, jis nusigrauzia visas kojas ir išsilaisvina. Jei į spąstus pakliūna lietuviškas vilkas, kaimiečiai pavagia spąstus, o vilką išlaisvina patys. Jei į spąstus pakliūna baltarusiškas vilkas, paaiškėja, kad spąstai tokie nekokybiški, jog vilko nesulaiko.* Tai galima suprasti ir kaip netiesioginį baltarusių požiūrio į darbą aprašymą.

Latviai tarptautiniuose anekdotuose pasižymi nepagrįstomis įžvalgomis ir pretenzijomis, plg.: *Lietuvos archeologai iškasė 100 m duobę ir rado kabelį. Padarė išvadas, kad lietuviai XVI a. jau turėjo telegrafą. Latvijos archeologai iškasė 200 m duobę ir nieko nerado, tad nusprendė, kad latviai jau viduramžiais turėjo bevielį ryšį.*

Lenkai apibūdinami kaip pasipūtę ir neturtingi žmonės, plg.: *Lenkas ir rusas susitinka. Rusas sako: – Jūs, lenkai, labai kvailą herbą išsirinkote. Na, kam jums erelis? Geriau kengūrą būtumėt nusipiešę. – O kam?– Kaip tai kam? Kišenės tuščios, o šokinėjate.*

4. Išvados

Apibūdinant kitos tautos atstovų nacionalinį charakterį apibendrinimai ir išvados negali būti skuboti ir taikytini visiems tos tautos atstovams, nors pati nacionalinio charakterio sąvoka yra orientuota būtent į platesnius apibendrinimus. Tokio tipo analizės rezultatai nepretenduoja į absoliučią tiesą, nes jie iš dalies yra subjektyvūs – atspindi ne būtent tai, koks minėtų tautų atstovų charakteris yra iš tikrųjų, bet tai, koks jis užfiksuotas lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje. Tikėtina, kad baltarusių, latvių, lenkų, rusų vokiečių nacionalinis charakteris kitos kalbos pasaulėvaizdyje gali būti atspindėtas kiek kitaip, todėl tiksliausią jo vaizdą galima susidaryti tik apibendrinus kelių kalbų pasaulėvaizdžiuose verbalizuotus tomis pačiomis tautomis siejamus etninius stereotipus. Palyginus lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje užfiksuotus ir kituose šaltiniuose aprašytus vokiečių nacionalinio charakterio bruožus, galima daryti prielaidą, kad, be numanomų skirtumų, tokia apraše turėtų būti galima skirti ir bendrąją dalį. Be to, norint aprašyti nacionalinį charakterį remiantis vartosenos pavyzdžiais (daugumą jų sudaro ištraukos iš periodinių leidinių), sunku išvengti tam tikro uždaro rato. Žurnalistai neretai savo tekstuose yra linkę remtis ne tiesiogine patirtimi, bet išgalėjusiais stereotipais, kuriuos patys iš dalies ir formuoja. Stereotipai negali atsirasti be pagrindo: tekstuose neužsimenama, pavyzdžiui, apie rusišką pavydą ar lietuvišką linksmumą, bet pasakymai *lenkiškas patriotizmas* ar *rusiškas atvirumas* atrodo savaime suprantami.

Kaip jau buvo minėta, periodiniai leidiniai, literatūros kūriniai ir pan. ne tik verbalizuoja kalbinėje sąmonėje glūdinčius etninius stereotipus, bet ir juos kuria, platina ir įtvirtina, todėl jie laikytini tais kanalais, kuriais būtų galima remtis siekiant pakeisti bent dalį trukdančių bendrauti nuostatų kitų tautų atžvilgiu ar kurti naujas. Kita vertus, šis procesas yra ilgas ir priklauso nuo daugelio aplinkybių: ekonominių, politinių, socialinių ir kt.

Stereotipai suteikia informacijos ne tik apie vertinamą, bet ir apie vertinančią tautą. Tikėtina, kad lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje pabrėžiamas lenkams būdingas garbės suvokimas, patriotizmas, rusiškas atvirumas ir nuoširdumas, vokiečių polinkis į tvarką, pedantiškumas yra ne tik itin stipriai išreikšti kitų tautų atstovų charakterio bruožai, bet ir tai, ko lietuviai nelinkę priskirti savo pačių būdai.

Išanalizavus pavyzdžius galima pritarti nuomonei, kad tai, kas yra arčiausia, nebūtinai yra geriausiai pažįstama. Su Lietuva tiesiogiai besiribojančių Latvijos ir Baltarusijos atstovų nacionalinis charakteris lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje atspindėtas labai fragmentiškai. Daug geriau pažįstami lenkai, rusai ar prie kaimynų nepriskiriami vokiečiai. Šio reiškinio priežastys gali būti keleriopos. Rusai ir lenkai sudaro didelę dalį Lietuvoje gyvenančių tautinių mažumų, taigi, vien dėl to jau yra šiek tiek artimesni. Kita vertus, su Lenkija, Rusija ir Vokietija Lietuvą sieja ir istorija.

Įprasta, kad kalbos pasaulėvaizdyje išsamiau aptariami neigiamai vertinami dalykai. Šis dėsningumas galioja ir kalbant arba rašant apie etninius stereotipus. Verbalizuojama tai, kas turi ypatingą raišką, ką galima pateikti su akivaizdžia hiperbole arba ironija. Heterostereotipai (kaip ir bet kurie kiti stereotipai) paprastina pasaulio suvokimą. Tai, kad ta informacija, kuri buvo gauta išanalizavus skirtingo pobūdžio medžiagą, iš dalies ar visiškai sutampa, gali būti vienas iš argumentų siekiant įrodyti etninių stereotipų realumą ir pagrįstumą.

Literatūra

- Ambrazas, V., Garšva, K., Girdenis, A. (red.) 2005: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Anglickienė, L. 2007a: *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore*, Vilnius: Versus aureus.

- Anglickienė, L. 2007b: Tautosaka apie kitataučius: siužetų ir stereotipų migracija. I. R. Merkienė (sud.), *Rytų Europos kultūra migracijos kontekste: tarpdalykiniai tyrimai*, Vilnius: Versus aureus, 445–456.
- Armstrong, J. A. I. 1996: National character and national stereotypes. *Society* 33–2, 48–52.
- Augis, R., Kočiūnas, R. (red.) 1993: *Psichologijos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Cidzikaitė, D. 2007: *Kitas lietuvių prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Gehl, H., 2009: Das Bild der Deutschen bei Rumänen, Ungarn und Serben. *Philologica Jassyensia* V, 1(9), 103–129.
- Kinderys, A. (ats. red.) 2004: *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Alma littera.
- Kuzmickaitė, L. 1992: Etniniai stereotipai. *Filosofija, sociologija* 3(9), 56–58.
- McRae, R. R., Terracciano, A., Realo, A., Allik, J. 2007: Climatic Warmth and National Wealth: Some Culture-level Determinants of National Character Stereotypes. *European Journal of Personality* 21, 953–976.
- Repšienė, R. 2007: Stereotipų galia: lietuviškojo tapatumo horizontai (istorija ir tradicijos). R. Repšienė (sud.), *Lietuvių tautos tapatybė: tarp realybės ir utopijos*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 236–256.
- Senvaitytė, D. 2004: Etninių stereotipų kaita: tautybės studentų akimis. *Tiltai* 4, 123–129.
- Вежбицкая, А. 1999: *Семантические универсалии и описание языков*, Москва: Языки русской культуры.
- Карасик, В. 2004: *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*, Москва: Гнозис.
- Маслова, В. 2006: Проблема национального характера сквозь призму языка. *Valoda – 2006. Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XVI*, Daugavpils: Saule, 291–299.
- Прокофьева, К. 2003: Литовский национальный характер, <http://www.litva.ru/article.php?id=453>.
- Шмелёв, А. 2002: *Русская языковая модель мира*, Москва: Языки славянской культуры.

Išnašos

- [1] Tokia nuomonė paremta etnologų tyrimų rezultatais. Pavyzdžiui, Laima Anglickienė teigia, kad „aktyvus karinis dviejų tautų bendravimas atsispindi labiau, tokie kitataučiai minimi dažniau nei tie, su kuriais palaikyti tik taikūs, draugiški ryšiai“ (Anglickienė 2007, 453)
- [2] Apie rusų ir anglų kalbose atsispindinčią emocijų raiškos specifiką žr. Вежбицкая 1999, 526–546.
- [3] Anekdotų tekstai paimti iš interneto svetainių <http://www.klase.lt>, <http://www.anekdotai.biz>, <http://www.anekdotai.net>, <http://www.anekdotai.us>

Gauta 2010 m. vasario 12 d.
Priimta 2010 m. kovo 31 d.

Silvija Papaurėlytė-Klovienė
Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedra
Šiaulių universitetas
[silvijapapaurulyte@gmail.com]